

УДК 316.324.2»04/14» V-XV ст. н.е.

ПОЛОВЕЦЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ МАМАЄВИЧІВ-ГЛИНСЬКИХ: ЧОМУ УКРАЇНЦІ ПИСАЛИ «МАМАЙКИ»

Надія Агафонова

Одеський національний економічний університет
Україна, м. Одеса, вул. Преображенська, 8
e-mail: agafonovanv320@gmail.com

У сучасній українській історичній науці є теми, які не відзначаються «посиланням» на логіку подій. До таких відносимо проблему витоків і місії половецтва. Рівень невизначеності вчених у даній темі демонструє історіографія, яка презентує три відмінні оцінки половців. Перша виявила себе в історичних узагальненнях і дослідженнях XVII-XIX ст. – половці – слов'яни [1; 2]. Друга, датована XIX-XX ст., – половці – «неутомимые злодеи», «лютые злодеи», «хищный степной азиат», «дикие кочевники», «половцы – тюрки», «полчища степных кочующих народов Азии, жадных к грабежу и истреблению» [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Третю, частково, заявлено у XX ст. [9; 10; 11; 12; 13], а у XXI ст. вона отримала статус основної – половці – поліетнічна [14], автохтонна даність [15; 16; 17; 18].

Нами у статті «Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу» визначено мотив до появи половецтва, презентовано версію прочитання етнікону «половці» як самоназви, заявлено іраномовних алан (ясів, касогів) та уличів, сіверян, радимичів, в'ятичів складниками етносоціальної та політичної даності половці [19]. Дана наукова розробка переслідує два завдання: сприяти фіксації в українській історичній науці акценту «Мамай – половецький князь», що не виключає місії «Мамай – темник»; доповнити відповідь на питання «хто такі половці і куди вони зникли?».

Половці-автохтони, що захищають свій економічний інтерес і соціально-політичний статус, виступають проти нового порядку: державного. В. Ключевський свого часу писав про зіткнення у моменті становлення держави двох початків: «загального добробуту», за яким і стоїть держа-

ва, – й індивідуального економічного інтересу. У X ст., у зв'язку з державотворчими кроками Володимира Першого, настав апофеоз у зіткненні цих двох інтересів. Половці – результат цього зіткнення. Вони заявляють про себе у часі трансформації данини з добровільної жерцям і родовій аристократії у примусову: 1000-го року половці заявляють свій перший протест [20].

В основі етнікону «половці» прочитується санскритичне «пала» у значенні «захисник». Половці – захисники родоплемінного устрою. Чи вдалося їм зупинити наступ феодалізму? Вони змогли захистити свої ідеали: перемогли Русь на Каялі (1185), встановили кордон з Руссю по Росі та Сулі. Експансія татар мала своїм результатом міграцію частини половців на Захід [21]. Більшість половецтва визнала данницьку залежність від татар. Можемо припустити, що вона носила поміркований характер. Право на таке припущення дає точка зору М. Грушевського у питанні характеру відносин між татарами і «татарськими людьми». Це відносини без посередництва князів. Таку практику М. Грушевський називає реформою, яка «була поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову розпалася на місцеві округи, міські та сільські, незалежні, зв'язані тільки спільними інтересами, почуттям спільної народності і таке інше. Громада кожна незалежно порядкувала у себе через свої органи. Стану дружинного нема; князь, де й єсть, через се підлягає зовсім впливові громади» [22].

Наведені характеристики часу дають право на припущення: половці в умовах татарської влади залишаються на засадах родоплемінного устрою, який відстоювали у боротьбі з Рюриковичами. Влада татар у Половеччині вичерпає себе у другій поло-

вині XIV ст. Зміни потягне за собою вбивство Бердибека (1359), адже з його смертю вичерпає себе династія Батуїдів. Орда увійде в епоху внутрішнього протистояння, боротьби за владу: упродовж 1359-1380 рр. на золотоординському престолі змінилось 25 ханів. Улуси започатковують боротьбу за незалежність. У руських літописах цей час отримав назву «Великая замятия». Прикладом боротьби за незалежність Великого Литовського Князівства є Битва на Синіх Водах (1362), результат якої – інкорпорація Київщини, Переяславщини та Поділля [23]. За цими землями були володіння половців під орудою Мамає, що в умовах влади татар виконував функції темника. У часі «Великого зам'яття» Мамає береться до справи відновлення кордонів Половецької Землі, східним якої на тому етапі бачився Дон: Куликовська битва (1380).

Етнічну приналежність князя Мамає презентує родовідна князів Глинських, в якій Мамає за походженням Кият. Кияти – правителі Черклюєва царства. З родовідної: «И так от Черклюева царства роду Кияты родословятся, и именуются царского роду даже и до Мамає царя» [24]. Давньобулгарські літописи уможливають датування Черклюєва царства, в якому з 787 року правив князь Чорний, син русколанського князя Бравліна. Про приналежність Мамає до роду Киятів свідчать і незалежні від родовідної джерела: перше – листи золотоординського хана Шаха – Ахмата (на рубежі XV-XVI ст.) польському королеві Александрові, в яких князі Глинські – нащадки Киятів, «Мамаєві істинні діти»; друге джерело – турецька хроніка Утем-Хаджі [24]. Текст родовідної презентує і наслідки Куликовської битви для Мамаєвичів: син Мамає – Мансур – заклав три міста – Полдову (Полтаву), Глинськ, Глеченицю. У Мансура було два нащадки: Скидар володів Перекопом, Олекса успадкував батьківщину: Глинськ, Полтаву, Глеченицю.

О. Сміщук, солідаризуючись з О. Шенніковим [25], акцентує на половецькому походженні Мамає, веде мову про розширення володінь Мамаєвичів у часі: «Пізніше володіння князів Мамає розширилися і включали також на півночі частину Чернігівщини і Сумщини, на сході – сучасні

Харківську область України та Курську й Білгородську області Росії. На заході володіння Мамає охоплювали лівобережжя Черкащини» [26]. Автор відзначає небажання Мамаєвичів феодалізувати відносини на підконтрольних землях: «Єдиним нововведенням було об'єднання в політичне ціле місцевих етнічних общин, обов'язком яких став спільний виступ під командуванням князя Мамає проти спільного ворога. Система місцевого управління залишилася попередньою – очільники місцевих громад обиралися самим населенням. Військовий похід оголошувався Мансуром Мамаєм тільки після загального схвалення» [26].

У поясненні до такого характеру організації суспільної практики (демократичної) ми виходимо з факту одвічно ворожого ставлення половців до феодальної системи управління. З боротьби проти встановлення монархічного ідеалу влади в епоху правління Володимира Першого половецтво, Половеччина і беруть свій початок. Потреба українців у демократії, орієнтованість на неї перетворили князя Мамає на її символ. Звідси любов і шана виражені «мамайками».

Джерелом, що вказує на етнічну приналежність Мамає, є цикл повістей: «Летописная повесть» (створена на основі короткої оповіді з Троїцького літопису), «Задонщина» – поетичний твір Софонія Рязанця, «Сказание о Мамаевом побоище», написане у другій половині XV ст. Автор «Сказания» оспівує славу Дмитра Івановича після перемоги на Куликовому полі і в цьому оспівуванні Мамає презентовано половецьким: «Подобает нам поведати величество и милость Божию, како сотвори Господь волю боящихся его, како пособствова Господь великому князю Дмитрию Ивановичю и брату его князю Владимиру Андреевичю над безбожными половци и агаряны» [27]; «Великому же князю нужно есть, яко приидоша к нему вестници, яко уже приближаются погани половци...» [28]; «Поиде, господине, на поганья половци, призывая Бога, и Господь Бог будет ти помощник и заступник» [29]; «Начаша же погани половци с многим студом омрачитися о погибели живота своего, понеже убо умре нечестивые и погыбе память их с шумом» [30]. Вживане у

відношенні половців «агаряни» також підкреслює їх русо-аланське походження. У «Нартах», нартівському епосі, «присутній» легендарний народ – завойовник, народ – воїн «агуг» [31]. Агаряни, на наш погляд, – самоназва алан-осетинів, яку експлуатують літописці.

Релігійна орієнтація Мамай засвідчує поліетнічність сил, що стоять за ним: слов'яни, які не визнали Рюриковичів і алани, які над усе відстоювали рід як формат соціальної організації. Мамай – «идоложрец и иконоборец, злий християнський укоритель» [32]. У тексті «Сказания» є перелік богів, на допомогу яких розраховує Мамай: «Безбожный же царь Мамай, видеv свою погыбель, нача призывати Богы своа Перуна и Салавата, и Раклиа, и Гурса, и великого своего пособника Махмета» [33]. Перун – у слов'янській міфології Бог боротьби і битв, якому поклонялося козацтво. Хорс – від hugo – Сонце [34]. Хорс присутній у пантеоні богів, який встановлює у Києві Володимир 980-го року [35]. Він іранський за походженням бог [36]. У «Слові, реченому христороубцем» (XI ст.), «Слові святого Григорія» (XII ст.), «Ходінні Богородиці по муках» (XII ст.) йдеться про поклоніння слов'ян Хорсові у часі написання означених повчань і апокрифів [37]. Хорс – бог, що презентує спільне минуле русів і алан: Русоланію. Так османи називали Україну XVI ст. Європейські карти XVI ст. презентують переважну частину українських земель, що не була під владою Речі Посполитої, під ономастиком «Rosolani» [38]. На позиціях ідентифікації України з Русоланією перебуває й автор поеми «Роксоланія» – Себастьян Кльонович. Чому до переліку богів, по допомогу до яких звертається Мамай, потрапив Махмет? Пояснення у тому, що частина населення, визнавши владу татар, визнає магометанство.

Половецькі витоки династії Глинських дадуть про себе знати у часі наступу нового рівня державності, який передбачатиме ще більш жорсткі норми суспільної практики для селянства – кріпацтво. 1508 року Михайло Глинський – нащадок Мамай, очолить антилитовське повстання. Причина повстання – політика Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ) спрямована на лік-

відацію будь-якої незалежності руських земель в її складі. Радомська Конституція 1505 року визначила органи станової монархії ВКЛ – двопалатний сейм, який отримав право на законодавчу діяльність. Перспектива такої діяльності – утвердження всевладдя шляхти. Воно знайде своє закріплення у трьох Литовських статутах, які придуть на заміну Руській правді. Їх призначення – поступове, але остаточне закріплення селянства. Брати Глинські стають на захист своєї системи управління землями: Богдан засновує на початку 90-х років XV ст. перший козацький осередок на Дніпрі (Черкаси); Михайло піде шляхом організації відкритого протесту. Мета повстання: «...на першому етапі створення великого князівства київського, навколо якого згодом можна було б збирати землі...» [39]. Князі Глинські постають продовжувачами політики своїх предків. Шану та повагу український народ виразив в отих самих «мамайках». Князя-визволителя малювали на полотні, стінах осель, навіть на дверях, часто з написом: «Я козак Мамай, мене не зачіпай» [40]. Як тільки загострювались протиріччя, – здіймалась хвиля протесту проти утисків, – на гребені цієї хвилі був черговий Мамай. Так називали себе часто проводирі народних хвилювань [41].

Застосування парадигми «половці-автохтони» дає ефект нового прочитання історичної ретроспективи пов'язаної з Мамаєвичами-Глинськими, що у часі розпаду Золотої Орди переживали намір відстояти інтереси українців шляхом встановлення кордонів з Московією. На підконтрольних землях Мамаєвичі встановили демократичну для того часу систему суспільних відносин, що «виллється» у перспективі у геополітичний феномен «Слобідська Україна». Слобожанщина поза контролем як Гетьманщини, так і Московщини. Її автономію Російська імперія подолає лише у другій половині XVIII ст. Така історична ретроспектива дає відповідь на питання «чому українці писали «малайки»?» і, головне, – визначає роль і місце половців в етногенезі та націогенезі українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н.В. Втрати історичної науки від встановленої в XIX ст. державної практики «охранительной

истории»: до питання про культурно-досвідні витoki пічонагів і половців / Надія Агафонова // Генерація наукових ідей: соціально-економічні, суспільно-політичні, гуманітарні, історичні, культурологічні та правові аспекти досліджень проблем сучасного українського суспільства. – Вип. 1. – Первомайськ: ПФ КІРУЕ, 2011. – С. 113-121.

2. Чистякова Е.В. Русский историк А.И. Лызлов и его книга «Скифская история» / Е.В. Чистякова // Вестник истории мировой культуры. – М., 1961. – № 1.

3. Карамзин Н.М. История государства Российского / Николай Михайлович. – Санкт-Петербург, 1892.

4. Устрялов Н.Г. Русская история / Николай Гаврилович Устрялов – СПб., 1837.

5. Ключевский В.И. Курс русской истории. Сочинения в 8-ми т. / Василий Иосифович Ключевский. – Т. 1. – М., 1956.

6. Андрианов П. Слава земли русской / П. Андрианов. – Одесса, 1913.

7. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XII вв. / Петр Васильевич Голубовский. – К., 1884.

8. Костомаров Н.М. Две русские народности / Николай Михайлович Костомаров // Исторические монографии исследования. – Т. 1. – СПб., 1903.

9. Орлов А.М. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы. Маджары и мешера – кипчакские племена / А.М. Орлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mishare.narod.ru/books/Ethnic_roots/3.htm

10. Гераськова Л.С. Кочівники і Київська Русь / Л.С. Гераськова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult18.htm>

11. Гераськова Л.С. Печеніги, торки, половці, на кордонах Київської Русі / Л.С. Гераськова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult17.htm>

12. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки: этнос и его имя / Ю.А. Евстигнеев // Общество. Среда. Развитие. (Тerra Humana). – 2012. – № 3.

13. Евстигнеев Ю.А. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентичности половцев / Ю.А. Евстигнеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/polovtsy-kto-oni-k-voprosu-ob-etnicheskoj-identichnosti-polovtsev>

14. Инков А.А. Древняя Русь и половцы во второй половине XI – первой трети XIII века / Александр Александрович Инков / Дис... к.и.н.: 07.00.02. – Саранск, 2001.

15. Мінєнкова Н.С. Кочовики південно-східної Європи 10 – I пол. 13 ст. в українській і російській історіографії / Н.С. Мінєнкова / Автореф. дис... к.и.н.: 07.00.06. – Донецьк, 2005.

16. Бережинский В.Г. Вооружение половцев / В.Г. Бережинский // Центральный музей Вооруженных сил Украины. – К., 2005. – 562 с.

17. Никитин А. Лебеди Великой Степи / А. Никитин // Наука и религия. – 1988. – № 10. – С. 13.

18. Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Надія Василівна Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 10. – НАН України, Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2015. – С. 121-129.

19. Агафонова Н. Половці в Подунав'ї: короткий історіографічний огляд / Надія Агафонова // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15-17 жовтня, 2015). – Т. І: Історія. Економіка. Педагогіка. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМІЛ», 2015. – С. 9-11.

20. Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»... – С. 123.

21. Агафонова Н. Половці в Подунав'ї...

22. Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / Михаил Сергеевич Грушевский. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.

23. Брайтченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних красназвичих досліджень / Олексій Брайтченко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.

24. Евстигнеев Б. Золотая Орда и Москва / Б. Евстигнеев // Красная Звезда. – 25 февраля. – 2010.

25. Шенников А.А. Княжество потомков Мамаю / А.А. Шенников // Депонировано в ИНИОН. – 7380. – Л., 1981. – С. 20-22.

26. Сміщук О. Мамай – татарський хан і український козак / О. Сміщук // Прес-Центр (Черкаси). – 2007. – 5 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pres-centr.ch.ua/print/news-5215.html>

27. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI-XV веков. – А.-М.: «Советская Россия», 1981–520 с.

28. Там само. – С. 300.

29. Там само. – С. 302.

30. Там само. – С. 322.

31. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В.И. Абаев. – Т. 1. – М.-Л., 1958. – С. 36.

32. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI-XV веков. – А.-М.: «Советская Россия», 1981. – С. 282.

33. Там само. – С. 346.

34. Войтович В. Генеалогія Богів Давньої України / Валерій Войтович. – Рівне, 2007. – 556 с.

35. Там само. – С. 241.

36. Ястребов О. Великий переворот. Релігійні та адміністративні реформи Володимира Великого / Олег Ястребов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/velikiy-perevorot>

37. Войтович В. Генеалогія Богів Давньої України / Валерій Войтович. – Рівне, 2007. – С. 242.

38. Вавригин М. Україна на стародавніх картах XV – перша пол. XVII ст. / М. Вавригин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – С. 20.

39. Кулиняк Д. Без князів Глинських наша історія була б неповною: роздуми біли масивного хреста на узліссі на березі Ужа / Данило Кулиняк // Газета «День». – 2014. – № 12.

40. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – С. 489.

41. Шенников А.А. Ук. раб. – С. 20-22.

Агафонова Надія *Половецьке походження Мамаєвичів-Глинських: чому українці писали «мамайки»*

На основі парадигми «половці – автохтони» у статті акцентовано на половецькому походженні князя Мамаю, на його ініціативі захисту геополітичних інтересів поліетнічного світу Лівобережної України у часі розпаду Золотої Орди. Встановлена історична ретроспектива уможливорює відповідь на питання «чому Мамай – центральний образ народних картин: «мамайок»».

Ключові слова: *половці, Русоланія, Мамай, Глинські, Слобідська Україна*

Агафонова Надежда *Половецкое происхождение Мамаевичев-Глинских: почему украинцы писали «мамайки»*

На основе парадигмы «половцы – автохтоны» в статье сделан акцент на половецком происхождении князя Мамаю, на его инициативе защиты геополитических интересов полиэтничного мира Левобережной Украины во время распада Золотой Орды. Установленная историческая ретроспектива сделала возможным ответ на вопрос «почему Мамай – центральный образ народных картин: «мамаек»».

Ключевые слова: половцы, Русолания, Мамай, Глинские, Слободская Украина

Agafonova Nadiya *Kuman's origin Mamaevychiv-Glyns'kyh: why Ukrainians wrote «mamayka»*

On the basis of the paradigm of «Kumans – autochthonous» in the article accented on the origin of the Kumanian prince of Mamaia, on his initiative, the protection of the geopolitical interests of a multi-ethnic world of Left-Bank Ukraine during the collapse of the Golden Horde. Installed historical retrospective made it possible to answer the question «Why the Mamai – the central image of the popular paintings: «mamaiok»».

Keywords: Kumans, Rusolaniya, Mamai, Glynski, Slobodian Ukraine

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 09.02.2016 р.